

De rol van filosofie in pedagogisch en onderwijskundig onderzoek

De rol van filosofie in pedagogisch en onderwijskundig onderzoek

Rede

delivered upon accession to the office of
[.....]
at the University of Amsterdam
on 26 January 2011

door

Michael S. Merry

Dit is oratie 396, verschenen in de oratiereeks van de Universiteit van Amsterdam.

Opmaak: JAPES, Amsterdam

© Universiteit van Amsterdam, 2011

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

*Mevrouw de Rector Magnificus,
Mijnheer de Decaan,
Geachte aanwezigen,*

Bij het uitspreken van deze oratie ben ik halverwege mijn derde jaar aan de Universiteit van Amsterdam als hoogleraar grondslagen van pedagogiek en onderwijskunde binnen de afdeling onderwijskunde in het algemeen en de afdeling Pedagogiek, Onderwijskunde en de Lerarenopleiding in het bijzonder. De voortzetting van deze leerstoel grondslagen van pedagogiek en onderwijskunde zou misschien nooit zijn gerealiseerd zonder de vasthoudendheid van Aryan van der Leij, die het belang inzag van de filosofie voor het pedagogisch en onderwijskundig onderzoek. Sterker nog: die begrijpt dat een filosofische denkwijze misschien wel het *meest* nodig is bij pedagogisch en onderwijskundig onderzoek. Anderen echter kijken sceptischer aan tegen de rol van een filosoof in een empirisch gerichte afdeling. Ter illustratie memoreer ik hier een lunch met een hooggeplaatste bestuurder van de universiteit tijdens mijn eerste weken in Amsterdam. Hij merkte op dat filosofen in Nederland maar een 'vreemde groep mensen' zijn. Ik vroeg hem wat hij daarmee bedoelde. Hij aarzelde even en zei toen met een niet-begrijpende uitdrukking op zijn gezicht: 'Ze zitten maar wat na te denken over de geschriften van dode blanke mannen.'

Tja, dat is zeker een beeld van filosofen dat bij veel mensen leeft en het is niet onredelijk om te zeggen dat sommige filosofen dit inderdaad doen. Veel filosofen binnen mijn vakgebied hebben het ongetwijfeld aan zichzelf te wijten dat dit beeld blijft bestaan. Ze hebben geen oog voor empirische en praktische zaken en maken een onderwerp dat ter discussie staat, soms eerder onbegrijpelijker dan inzichtelijker. Zelfs diegenen die gespecialiseerd zijn in ethiek, houden zich te weinig bezig met empirische zaken, behalve misschien om een abstract idee toe te lichten. We hebben allemaal wel eens gehoord van het onwaarschijnlijke scenario dat twee kinderen aan het verdrinken zijn en er slechts tijd is om een van hen te redden, of het verschrikkelijke dilemma van de tram, waarbij gekozen moet worden tussen de dood van tien mensen op de trambaan of het net op tijd omzetten van de wissel, waardoor één mens wordt gedood om de tien anderen te redden. Het zal u dan ook niet verwonderen dat de meeste empirische onderzoekers vreemd aankijken tegen filosofen terwijl

de meeste filosofen het kennelijk niet de moeite waard vinden om empirisch onderzoek te bestuderen.

Ik denk dat dit een vergissing is. De inzet van filosofen – of althans een filosofische manier van denken – is hard nodig binnen het empirisch onderzoek. Filosofen die geen acht slaan op wat onderzoek ons te zeggen heeft, lopen het risico dat zij dingen doen die alleen voor henzelf relevant zijn. Dit is het onderwerp van talloze grappen die over filosofen de ronde doen. Een voorbeeld:

Hoeveel filosofen zijn er nodig om een lamp te verwisselen?
'Hmmm... dat is een interessant vraagstuk.'
'Definieer het begrip "lamp"...'
'Hoe weet je zeker dat de lamp moet worden verwisseld?'

De grap is een beetje onnozel, maar de strekking is wel duidelijk. Filosofen zijn simpelweg geobsedeerd door nutteloze vragen die nergens toe dienen. Het is dan ook geen geringe uitdaging voor mij om u ervan te overtuigen dat pedagogische en onderwijskundige onderzoekers zonder filosofische invalshoek meer kans lopen op onderzoeksresultaten zonder conceptuele helderheid of diepgang. Of om de stelling te verdedigen dat wetenschappers die weigeren de ethische dimensies van hun onderzoek aan de orde te stellen, het risico lopen dat zij te veel aannemen en alleen diegenen overtuigen die hun onuitgesproken aannames al accepteren.

In deze inaugurale rede hoop ik enkele interessante en misschien lichtelijk provocatieve dingen te zeggen over de relatie tussen filosofie en pedagogisch en onderwijskundig onderzoek en daarbij ook iets over mijzelf te vertellen. In de eerste helft zal ik stilstaan bij de relatie tussen filosofie en pedagogisch en onderwijskundig onderzoek in brede zin. Vervolgens zal ik mij richten op één idee, namelijk paternalisme. Het is niet mijn bedoeling om in deze oratie pedagogisch en onderwijskundig onderzoek te bagatelliseren. Verre van dat. Ik wil onderstrepen hoe belangrijk het is dat de doelstellingen van onderzoek inzichtelijk worden gemaakt en de theoretische uitgangspunten ervan worden verbeterd. In mijn oratie zal ik niet specifiek ingaan op de theorie.¹ In plaats daarvan wil ik het algemeen belang onderstrepen van een filosofische denkrant voor de bestudering van de epistemologische en ethische vragen die aan de orde komen in pedagogisch en onderwijskundig onderzoek.

Waarom is dit belangrijk? Dit is belangrijk omdat we het ons niet kunnen veroorloven om onderzoeksgegevens kritiekloos te accepteren. Zoals Joel Best (2008) het uitdrukt: 'iedere statistiek is het resultaat van een reeks keuzes die zijn gemaakt door de mensen die de gegevens produceren, verwerken en communiceren.' Het zal geen van de aanwezigen hier verbazen dat we het volgende

allemaal tegenkomen in empirisch onderzoek: verborgen aannames, ongegronde conclusies, vreemde analyse-eenheden, een ontbrekende uitsplitsing van gegevens, een 'post hoc ergo propter hoc'-redenering (een simpele correlatie die leidt tot ongerechtvaardigde gevolgtrekkingen over oorzaak en gevolg), ontbrekende contextuele verklaringen, onjuiste en misleidende vergelijkingen (mijn favoriete vergelijkingen zijn die tussen Nederland en de Verenigde Staten), onthutsend onbetrouwbare steekproeven die leiden tot uiterst dubieuze extrapolaties, en hypotheses die voorspellen of proberen te achterhalen en bevestigen wat de gemiddelde persoon *al weet*. Dat bijvoorbeeld gezinnen met twee betrokken ouders een grotere kans maken om kinderen groot te brengen die zich gesteund en geliefd voelen; dat scholen die pesten niet tolereren veiligere plaatsen zijn om te leren; dat kinderen die van jongs af aan door hun ouders worden voorgelezen de morfologische structuur van een taal sneller onder de knie te krijgen; dat kinderen die goede eetgewoonten ontwikkelen minder kans hebben op ernstige gezondheidsproblemen; dat enthousiaste docenten het leerklimaat ten goede komen; dat kinderopvang met een laag personeelsverloop de kinderen meer stabiliteit geeft; dat leden van arme en gestigmatiseerde minderheidsgroepen meer kans lopen op discriminatie. En ga zo maar door.

We beschikken natuurlijk over een overvloed aan gegevens uit pedagogisch en onderwijskundig onderzoek en een haast onbegrensde hoeveelheid grafieken en tabellen met cijfers die pretenderen iets te meten. Deze gegevens komen echter maar al te vaak tot stand op basis van concepten van twijfelachtige waarde. Er ontbreekt vaak een ondersteunend *theoretisch kader* waarmee bevindingen kunnen worden geïnterpreteerd, verklaard of vertaald naar andere contexten, en waarmee bovendien de betekenis van de resultaten aan niet-specialisten kan worden duidelijk gemaakt. Natuurlijk levert pedagogisch en onderwijskundig onderzoek ook zeer bruikbare gegevens op en is het absoluut waar dat veel empirisch onderzoek een hoge mate van betrouwbaarheid heeft. We beschikken over een betrouwbare hoeveelheid kennis van veel onderwerpen, die kan en moet worden gebruikt als richtsnoer voor theorie en praktijk. Veel van wat we weten over best practices voor kinderen met autisme is bijvoorbeeld afkomstig van zorgvuldig opgezet onderzoek, waardoor mensen uit de praktijk en het bredere publiek beter kunnen begrijpen welke strategieën de beste kans van slagen hebben. Veel van mijn eigen filosofische publicaties over een scala aan onderwerpen zouden niet mogelijk – en zeker niet zo boeiend – zijn als ik mij niet eerst op de hoogte had gesteld van de resultaten van zorgvuldig uitgevoerd empirisch onderzoek.

Maar welke aannames liggen *ten grondslag* aan het onderzoek dat wordt uitgevoerd? Ik geef u enkele voorbeelden. Een idee dat ik regelmatig tegenkom – zowel in gepubliceerd als in nog niet gepubliceerd onderzoek – is dat gelo-

vige mensen vaker een intolerante of minder progressieve houding tegenover allerlei dingen hebben dan een verstandig mens volgens de onderzoekers zou moeten hebben. Deze stilzwijgende veronderstelling geeft niet alleen een verdraaid beeld van de veel complexere wijze waarop gelovige mensen omgaan met morele kwesties, maar laat ook geen ruimte voor onderzoek naar de verschillende manieren waarop religies zelf zich ontwikkelen en reageren op maatschappelijke veranderingen. Of neem de wijze waarop de zogenaamde ‘allochtoon’ – een etiket dat alomtegenwoordig is in Nederlandse kranten en wetenschappelijke publicaties – is veranderd in een vaste en onbetwiste categorie. Het is een term die wordt gebezigd door vrijwel iedereen die ik tegenkom in de Nederlandse academische wereld, alsof deze eigenaardige en niet erg vleiene Nederlandse uitvinding waardenneutraal zou zijn. Kijkt u ten slotte eens naar de literatuur over segregatie in het onderwijs uit de afgelopen veertig jaar. De meeste onderzoekers op dit gebied gaan er al *bij voorbaat* vanuit dat *elke* vorm van gescheiden onderwijs voor kinderen uit arme gezinnen en minderheidsgroeperingen *slecht* voor hen is. Maar de manier waarop deze bewering kritiekloos wordt verspreid, staat gelijk aan een politieke ideologie, die – als we deze maar vaak genoeg herhalen – een eigen leven gaat leiden, als een soort vanzelfsprekende waarheid. Een dogma. Wat ik hiermee duidelijk wil maken is dat ongerechtvaardigde en onuitgesproken aannames zoals deze misschien wel veel meer zeggen over de verborgen vooringenomenheid van de onderzoeker dan over de causale relatie tussen onderwerpen die worden bestudeerd.

Het ontbreken van een filosofische denkwijze in empirisch onderzoek leidt tot een soortgelijk probleem, namelijk de verspreiding van ideeën uit andere onderzoeken, die simpelweg worden bevestigd, hergebruikt en herhaald. Het resultaat is een soort intellectuele incest, waarbij oude ideeën te weinig ter discussie worden gesteld en te weinig nieuwe ideeën naar voren komen. Het mag dan ook geen verrassing heten dat vastgeroeste opvattingen vol waardeoordeelen wijdverbreid zijn binnen het pedagogisch en onderwijskundig onderzoek, schijnbaar vanzelfsprekende waarheden die steeds maar weer worden herhaald. Denkt u maar eens aan de eindeloze reeks onderzoeken naar verschillende groepen scholieren, waarbij een variabele (zoals de etnische of sociaal-economische samenstelling van de leerlingenpopulatie van een bepaalde school) wordt vergeleken met een concept (zoals gelijkheid), alsof deze variabelen transparant en niet-complex zouden zijn, maar ook alsof het morele begrip gelijkheid geen toelichting of rechtvaardiging zou vereisen of zelfs alsof gelijkheid de enige waarde zou zijn die aan de orde is.

Ik heb al aangegeven dat de oorsprong van het probleem misschien ligt in het kader waarbinnen het onderzoek plaatsvindt. Dat begint al met het woordgebruik. Kijkt u maar eens naar de volgende terminologie die we in pedago-

gisch en onderwijskundig onderzoek voortdurend aantreffen: *betrokkenheid, effectiviteit, participatie, competentie, motivatie, ontwikkeling, bewustzijn, prestatie, welzijn, ondersteuning, belang en risico*. Op zijn minst is er discussie over hoe elk van deze termen moet worden gedefinieerd, hoe ze op betrouwbare wijze kunnen worden geobserveerd, om maar niet te spreken over hoe ze kunnen worden gemeten – als dat al mogelijk is. Uit ervaring weet ik dat veel problemen ontstaan doordat gebruikte termen niet adequaat worden omschreven. Het mag dan ook geen wonder heten dat het vaak moeilijk is de kwaliteit of waarde van pedagogisch en onderwijskundig onderzoek te beoordelen als de gebruikte termen zo vaag blijven als ze nu vaak zijn.

Neem het begrip culturele identiteit, iets waarvan ik wel het een en ander weet. Een onderzoeksproject dat de culturele banden van mensen meet of beoordeelt zonder dat eerst een heldere en precieze – maar ook uitgebreide – definitie van cultuur wordt gegeven, zal waarschijnlijk zeer weinig inzicht bieden in wat culturele identiteit eigenlijk is. Ook vragenlijsten en interviews helpen ons niet veel verder als we respondenten suggestieve vragen stellen of de neiging tot ‘sociale wenselijkheid’ (onder hoger opgeleiden) of ‘acquienscence’ – instemming – (onder lager opgeleiden) negeren.² Of neem de term ‘moslim’, die wordt gebruikt als aanduiding van meer dan 15 miljoen inwoners van de Europese Unie. Is het voor iedereen precies duidelijk wat met deze term wordt bedoeld? Wie of wat is een moslim? Verwijst dit etiket naar de inhoud van een overtuiging? Naar de frequentie van moskeebezoek? Naar een culturele of etnische achtergrond? Naar eetgewoonten? Worden iemands keuzes als burger bepaald door het feit dat hij of zij moslim is? Het is twijfelachtig of het etiket iets zinnigs zegt over wie de mensen in kwestie zijn, laat staan over de motivatie voor hun gedrag of keuzes.

Natuurlijk draait goed onderzoek niet alleen om het geven van heldere definities. Dan zou het niet veel meer zijn dan een soort linguïstische analyse; ook dat is oninteressant en slechts van beperkte waarde. Maar met een heldere verwoording van de kenmerken of activiteiten die worden onderzocht, zal het naar mijn mening eenvoudiger zijn om de kwaliteit van empirisch onderzoek te beoordelen; bovendien voorkomt dit cirkelredeneringen, waarbij termen betekenen wat men wil dat ze betekenen om de hypothese te laten kloppen.

Ik wil nogmaals benadrukken dat het niet mijn bedoeling is om pedagogisch en onderwijskundig onderzoek onder vuur te nemen of in diskrediet te brengen en dat ik evenmin de absurde suggestie wil wekken dat empirische onderzoekers veel te leren hebben van filosofen, maar niet andersom. Mijn kanttekening is bescheidener en ligt hopelijk voor de hand: dat het wenselijk is de opvattingen en waarden die ten grondslag liggen aan onderzoek op de een of andere manier expliciet te maken en te onderbouwen. Onderzoekers die zich bijvoorbeeld bezighouden met de mate van segregatie en ongelijkheid, acade-

mische prestaties en de zogenoemde ‘stereotype threat’³, of met handicaps en maatregelen op het gebied van maatschappelijke integratie, zouden meer duidelijkheid moeten geven over de morele oordelen die ten grondslag liggen aan deze terminologie.

Natuurlijk kunnen morele oordelen niet alles verklaren; aandacht voor de gegevens zelf is onontbeerlijk. Feiten over segregatie, academische prestaties en maatregelen op het gebied van maatschappelijke integratie moeten zo nauwkeurig mogelijk worden vastgelegd met behulp van strikte normen voor het verzamelen van gegevens. Mijn stelling is echter dat het gebruik van *zowel* empirische als beoordelingsinstrumenten een betere benadering is. Zo kunnen we bijvoorbeeld met behulp van morele argumenten *en* empirisch onderzoek al dan niet tot de overtuiging komen dat maatschappelijke integratie de beste aanpak is voor kinderen met een handicap. Vanuit het morele standpunt kan geen definitieve conclusie worden getrokken over maatschappelijke integratie – deze kwestie staat open voor discussie – en morele oordelen komen ook niet erg van pas als we willen bepalen wat het beste is voor *specifieke* kinderen en hun *specifieke* behoeften in een *specifieke* context. Op grond van de *morele overtuigingen* die ten grondslag liggen aan maatschappelijke integratie, kan – zelfs als ze door bijna iedereen worden gedeeld – niet worden bepaald hoe het beleid moet worden ingevuld of welke vaardigheden docenten moeten hebben om integratie mogelijk te maken.

Wat maatschappelijke integratie betreft, blijft het dus in hoge mate een empirische kwestie of alle kinderen met een handicap – of eigenlijk alle kinderen met *dezelfde* handicap – bij hun leeftijdgenoten zonder handicap in de klas moeten zitten of, nog specifiek, welke leermethodes het beste voor hen zijn. We moeten onder meer weten wat de aard en ernst van de handicap is, of afzonderlijke instructie de kinderen ten goede komt of juist tot vervreemding leidt, hoe ‘redelijke aanpassingen’ in de klas zouden moeten plaatsvinden etc. We zullen echter ook een *verdedigbare definitie van maatschappelijke integratie* dienen te formuleren, die als uitgangspunt moet dienen voor het verzamelen van gegevens over integratie.

We kunnen constateren dat deze problemen voorkomen op veel terreinen van het pedagogisch en onderwijskundig onderzoek. Ook onderzoekers in andere vakgebieden hebben te kampen met onvoorspelbare variabelen en onzekerheden, maar vooral pedagogische en onderwijskundige onderzoekers hebben te maken met het gedrag van menselijke actoren in opvoedings- en onderwijssituaties en hun persoonlijke omstandigheden, motieven, achtergronden en vrijwel onvoorspelbare reacties op een steeds wisselende, unieke combinatie van variabelen, die het moeilijk maken om met enige nauwkeurigheid te bepalen wat er gaande is. Robin Barrow (2005, p. 24) merkt op: ‘De categorieën waarop onderzoekers zich beroepen, geven een verkeerd beeld van

de werkelijkheid. Mensen zijn namelijk individualistisch van aard en de verschillen tussen een groep van tien mensen in een categorie kunnen net zo groot zijn als de overeenkomsten.’ Kortom: onderzoek met menselijke studieobjecten is een heikele aangelegenheid, vooral als het onderzoek draait om een onbestemd aspect van de interactie van een kind, ouder of docent met zijn omgeving en met anderen.

Als u mij toestaat, wil ik mij nu richten op een meer specifiek domein binnen het pedagogisch onderzoek. Aan de hand daarvan wil ik toelichten wat de bijdrage van de filosofie kan zijn. Het thema dat ik kort onder de loep wil nemen is ‘gezinsondersteuning’. Het begrip *gezinsondersteuning* – ook wel *opvoedingsondersteuning* genoemd – wordt steeds vaker gebruikt voor beleid dat uitgaat van instellingen in de maatschappelijke gezondheidszorg en het onderwijs in Nederland en het buitenland. Het staat grofweg voor een scala aan geïnstitutionaliseerde interventies, gericht op de optimalisatie van het ouderschap en de opvoeding. Dit klinkt dermate positief dat het niet verwonderlijk is dat dit begrip aan het begin van de 21ste eeuw zo wijdverbreid is; het is een van de kaderbegrippen van ons eigen onderzoeksprogramma. Minder duidelijk voor de toevallige waarnemer is echter welke aannames hieraan ten grondslag liggen. Het is dan ook belangrijk dat we vragen stellen als:

- Wat is de definitie van ‘goed ouderschap’?
- Wat betekent ‘in het belang’ van het kind?
- Wat houdt een gezinsondersteunende interventie in?
- Zijn interventies die tot doel hebben te ondersteunen, informeren of verbeteren gerechtvaardigd?
- Van welke mensen zal het leven door dergelijke interventies waarschijnlijk worden beïnvloed?
- Wordt in de goedbedoelde doelstellingen van gezinsondersteuning voldoende rekening gehouden met de risico’s die door de interventie ontstaan?

Voor de beantwoording van deze vragen is het altijd belangrijk om het gebruik van terminologie te onderzoeken. Zoals ik heb getracht te benadrukken, levert onderzoek dat plaatsvindt zonder kritische aandacht voor de formulering en toepassing van terminologie een aantal problemen op. Ten eerste bestaat het risico dat er te weinig of helemaal niets wordt uitgelegd. Maar het tweede punt van zorg is ernstiger. Daarbij bestaat de kans dat er echte schade wordt aangericht. Het gaat om interventies waarmee men schade wil voorkomen, maar waarbij het ‘risico’ te nauw wordt omschreven zonder dat men rekening houdt met andere risico’s die zich kunnen voordoen als overheidsinstellingen hun versie van gezinsondersteuning *definiëren* en *opleggen*.

Dit punt van zorg draait dus niet alleen om de *formulering* van het begrip risico, maar meer nog om de politieke en ethische implicaties. Die betreffen niet alleen de mensen die het risico omschrijven, maar ook de mensen wier levens direct worden beïnvloed door deze discussies. De personen van wie men denkt dat ze het meest profiteren van gezinsondersteuning, worden dikwijls gezien als mensen die ‘risico’ lopen. Het etiket risicokind of risicogezin heeft echter vaak een moraliserende lading die juist *bijdraagt* aan het veronderstelde risico. Het is bijvoorbeeld geen toeval dat veel kinderen uit arme gezinnen in niet-uitdagende klassen belanden, waar het etiket ‘risicokind’ leidt tot een neerbuigende behandeling, lagere verwachtingen en onderwijs dat niet inspireert. Het etiket ‘risico’ wordt vaak een selffulfilling prophecy.

Risico is dus geen eenrichtingsverkeer, zoals onderzoekers en beleidsmakers beweren. Gezinnen lopen ook risico als ze worden aangemerkt als in aanmerking komend voor hulp. Met name gezinnen uit minderheidsgroeperingen en arme gezinnen lopen het risico van uiterst discriminerende inmenging door een overheid die – zonder rekening te houden met de mening van anderen – meent te weten wat ‘in het belang’ van mensen is. Een nauwe formulering van ‘belang’ leidt tot beleid van mensen in machtsposities die eenzijdige beslissingen kunnen nemen over wat acceptabel gedrag of ‘goed ouderschap’ is. We moeten ons ervan bewust zijn dat overheidsinstellingen hierdoor een twijfelachtige macht uitoefenen over de levens van anderen.

Ik wil hiermee niet zegen dat de persoonlijke vrijheid een absolute of doorslaggevende verworvenheid is. We kunnen mensen terecht beletten om bepaalde vrijheden uit te oefenen ten behoeve van het algemeen welzijn. Kijkt u maar eens naar deze onomstreden gevallen: We kunnen mensen verbieden bommen te plaatsen in metro’s en ze zelfs vervolgen om wat ze *niet* hebben gedaan. We kunnen voorkomen dat mensen lesgeven aan schoolkinderen zonder de juiste papieren. Mensen kunnen worden gearresteerd voor het bezit van harddrugs, zowel voor de schade die ze zichzelf toebrengen als voor de schade die ze kunnen aanrichten bij anderen. We kunnen mensen verbieden te zwemmen in wateren waarin haaien rondzwemmen. Als ze worden gepakt, krijgen ze terecht boetes opgelegd. Gevallen als deze tonen aan dat sommige vormen van overheidsinmenging geen ernstige bedreiging voor de persoonlijke vrijheid vormen. Ze tonen aan dat de aanvaardbaarheid van keuzes en gedrag niet alleen kan worden bepaald door de bevrediging van verlangens. Aanvaardbare normen voor veiligheid of welzijn kunnen worden vastgesteld en gebruikt om beleid te maken. In theorie hebben deze normen het belang van mensen voor ogen.

Ik wil hier aanvoeren dat de overtuigingen die ten grondslag liggen aan deze normen, in feite *paternalistisch* zijn. Ik ben van mening dat aandacht voor paternalisme hier op zijn plaats is, omdat het een notie is die schuilgaat achter

veel retoriek van de gezinsondersteuning. Onder ‘paternalisme’ worden handelingen verstaan die worden uitgevoerd ten behoeve van anderen met hun belang voor ogen. Daarbij geldt dat deze anderen een zelfde of soortgelijke handeling zouden uitvoeren als zij de kennis, het inzicht of de mogelijkheid zouden hebben om te kiezen en te handelen. Paternalisme in morele zin is dus een poging om te voorkomen dat mensen die niet in staat zijn om zelf verantwoorde keuzes te maken, schade aanrichten op korte of lange termijn. De redenen voor paternalistische inmenging zouden moeten berusten op een objectieve omstandigheid –gezondheid, veiligheid of welzijn – en niet simpelweg op de mening van een persoon of groep.

Paternalisme kan als moreel verwerpelijk worden gezien als ‘het iemand belet om te doen wat ze echt wil, niet als het haar belet om te doen wat ze niet zou willen doen als ze iets meer wist’ (Wall 2009, p. 403). Paternalisme is voor veel mensen verwerpelijk, omdat het betekent dat de voorkeuren van anderen terzijde worden geschoven. Het lijkt een schending van een fundamenteel liberaal beginsel, namelijk respect voor andere mensen. Zoals ik al heb gezegd, is de uitoefening van vrijheden niet absoluut. Handelingen door incompetenten personen (waarover dadelijk meer) kunnen worden verhinderd als daar zeer sterke paternalistische gronden voor zijn. Iedereen in deze zaal begrijpt meteen dat het verstandig is om van mensen te eisen dat ze een veiligheids gordel dragen en niet harder rijden dan de maximumsnelheid. Niemand vindt dat psychopaten het recht hebben om te doen wat ze willen, uitsluitend omdat ze dat willen. Niemand vindt dat zeer jonge kinderen recht hebben op vrijheden (zoals gokken, autorijden of het kopen van sigaretten) die wel toegestaan zijn voor oudere mensen. Zo wordt ook inmenging in de keuzes van anderen doorgaans als respectloos beschouwd, met name wanneer de betrokken personen *geen inmenging wensen*. Dat geldt ook voor ouders. Het feit dat de inmenging van instellingen het etiket ‘gezinsondersteuning’ krijgt opgeplakt, verandert niets aan de inhoud van dit argument.

Maar natuurlijk hebben initiatieven op het gebied van gezinsondersteuning doorgaans een goede reden om zich op het ouderschap te richten, namelijk het belang van het *kind*. We willen dat alle ouders *goede ouders* zijn en dus zijn de interventies alleen bedoeld voor ouders die (nog) niet ‘goed genoeg’ zijn. Goede ouders zullen zich als vanzelfsprekend al paternalistisch gedragen tegenover hun eigen kinderen. We veronderstellen dat ze hun kinderen *voor hun eigen bestwil* in hun doen en laten beperken. Als we over belang spreken, dan zijn jonge kinderen inderdaad een speciaal geval, want van hen kan niet worden verondersteld dat ze de verantwoordelijkheid voor hun eigen keuzes of gezondheid kunnen dragen, laat staan dat ze gevolgen ervan kunnen overzien. Gezien de beperkte emotionele en cognitieve ontwikkeling van kinderen moet in hun basisbehoeften worden voorzien om te voorkomen dat ze schade oplo-

pen. Paternalisme wordt dan ook door de meeste filosofisch liberalen gerechtvaardigd met het argument dat het welzijn van een kind in het geding is. Kortom: het welzijn van een kind gaat voor de uitoefening van de ouderlijke vrijheid. De uitlatingen van James Dwyer, hoogleraar in de rechten aan Cornell University, zijn tekenend voor deze opvatting. Hij schrijft (2003, p. 446):

[Wat] veel mensen zich niet realiseren (...) is dat het de overheid is die uiteindelijk moet bepalen wie de juridische zeggenschap over de levens van niet-autonome personen heeft en wat de reikwijdte en normen voor de uitoefening van deze zeggenschap is.

Hoewel Dwyers opmerkingen over niet-autonome personen ook kunnen worden toegepast op ouderen, geestelijk gehandicapten, drugsverslaafden en anderen, richt hij zich duidelijk op het welzijn van het kind, en wat het *juridische* aspect betreft, heeft hij helemaal gelijk.

Maar ik wil hier twee dingen onderstrepen. Op de eerste plaats is zijn nadruk op autonomie uiterst problematisch, omdat onze levens worden gevormd en bepaald door talloze invloeden, waarvan we de meeste zelden beseffen of volledig begrijpen. Het is twijfelachtig of onze opvattingen over autonomie wel erg robuust kunnen zijn als we niet moedwillig negeren dat de meeste van onze gewoontes en keuzes zijn gevormd door de omgeving waarin we leven. Blootstelling aan verschillende standpunten door onderwijs of reizen kan onze opvattingen over wat aanvaardbaar of goed is verruimen, maar het is zeer waarschijnlijk dat autonomie in Dwyers context sterk afhankelijk is van ons culturele referentiekader. Op de tweede plaats is voor overheidsbeleid dat onze keuzes beperkt – wat Dwyer ‘juridische zeggenschap over anderen’ noemt – wel een zekere rechtvaardiging vereist. Wie van ons kan immers zeggen dat hij in zijn jeugd een ‘optimaal ouderschap’ heeft ervaren of, als we zelf ouders zijn, wie van ons voedt zijn kinderen optimaal op? Natuurlijk kunnen er drempels voor basisvaardigheden worden opgesteld en besproken, maar dan nog betwijfel ik of ik als ouder – gemeten aan een of andere optimale norm – wel ‘goed genoeg’ ben.

Maar wat ik vooral ter discussie wil stellen, is het vrij naïeve voorstelling van de liberale staat als een goedwillende politieke entiteit, waarop we kunnen vertrouwen als het gaat om de wijsheid om bij humanitaire kwesties te beslissen over strijdige belangen. Waarom zouden we moeten aannemen dat de overheid het belang van haar burgers voor ogen heeft en niet een andere agenda, zoals politieke en economische stabiliteit waarbij de status quo wordt gehandhaafd? De overheid is immers geen neutrale entiteit, maar bestaat uit hoogst feilbare – en vaak zelfzuchtige – individuen die kunnen worden gecorrumpeerd door de macht die zij bezitten. Als *individuen* kunnen politici en beleids-

makers nobele idealen aanhangen, maar als *actoren binnen machtssystemen* zijn ze uiterst vatbaar voor corruptie en een beperkte kijk op de waarden, houdingen en gedragingen die andere burgers zouden moeten hebben. (Denk bijvoorbeeld maar aan het zogenaamde integratiedebat in Nederland.) Als het kader voor een kwestie wordt bepaald door de machthebbers, is het te verwachten dat de analyse van het ‘probleem’ en de voorgestelde oplossingen eenzijdig zullen zijn, namelijk in het voordeel van diegenen die op wetgevend gebied de touwtjes in handen hebben.

Wegens tijdgebrek zal ik mijn gezonde scepsis beperken tot deze opmerkingen. Ik wil slechts duidelijk maken dat er redenen zijn om voorzichtig te zijn met overheidsinterventie als er geen overtuigend bewijs is van schade of verwaarlozing. Natuurlijk kan dergelijk bewijs worden geleverd, maar een beroep op gezinsondersteuning om schade te *voorkomen* zal steeds vaker uiterst moeizaam zijn. J.S. Mill (1978, p. 95) schrijft:

The preventive function of government...is far more liable to be abused, to the prejudice of liberty, than the punitive [*sic*] function; for there is hardly any part of the legitimate exercise of freedom of action and a human being which would not admit of being represented, and fairly, too, as increasing the facilities for some form or other of delinquency.

Ik bepleit weliswaar een voorzichtiger benadering van gezinsondersteuning, maar ik keer me daarbij niet tegen de overheid. Ik ben geen aanhanger van het libertarisme, en ook geen anarchist. Sterker nog, ik ben van mening dat de overheid een uiterst belangrijke rol heeft in de bevordering van rechtvaardigheid. Rechtvaardigheid heeft natuurlijk veel gezichten, maar hier gebruik ik deze term voor de institutionele inspanningen om te komen tot erkenning en eerlijke behandeling en kansen. Overheden zijn niet de enige die gekwalificeerd of toegerust zijn voor deze taken: ook liefdadigheidsinstellingen, maatschappelijke organisaties en andere spontane humanitaire initiatieven kunnen rechtvaardigheid bevorderen en doen dat ook. Maar als er voldoende politieke wil is, kunnen *alleen* overheden veel meer middelen mobiliseren dan particuliere instellingen of kleinere maatschappelijke initiatieven. Het beschikbaar stellen van middelen en diensten aan iedereen, ongeacht zijn of haar achtergrond, draagt in belangrijke mate bij aan gelijke kansen voor alle deelnemers aan de samenleving. (Denk daarbij bijvoorbeeld aan de toegang tot huisvesting, gezondheidszorg en onderwijs.) Natuurlijk kan de overheid niet alle ongelijkheid wegnemen – er zullen altijd verschillen in rijkdom en talent blijven bestaan – maar ze kan wel veel doen om de ongelijkheid te *temperen*. Overheden moeten alles doen wat in hun mogelijkheden ligt om ongelijkheid te verkleinen.

We mogen echter niet vergeten dat overheden machtscentra zijn en dat de bedwelmende en corrumperende effecten van de macht maar al te vaak leiden tot sociale verworvenheden die goed zijn voor mensen in een bevoorrechte positie. Mensen als wij – en dan bedoel ik mensen die eruit zien als ik – die leven in een krimpende verzorgingsstaat, vergeten dit soms en denken dat overheden goede dingen doen voor alle mensen zonder onderscheid. Maar dat zou naïef zijn. Kijkt u maar eens hoe bepaalde noties van ‘gezinsondersteuning’ worden gebruikt om te omschrijven en bepalen wat ‘goed ouderschap’ is. Goed ouderschap wordt gezien als een vorm van *competentie*. Competentie verwijst ongetwijfeld naar een vaardigheid om *iets te doen*. Iemand die competent is in deze zin is een persoon die de vaardigheid heeft verworven om verstandig te kunnen kiezen en handelen als het gaat om ouderschap. Maar dat levert meteen al problemen op.

Ten eerste zegt competentie in meer algemene zin waarschijnlijk niets over de meer specifieke functies. Zo is het heel moeilijk voor te stellen dat iemand in algemene zin *incompetent* is, maar *competent* als het op ouderschap aankomt. Dus moeten we eerst een bredere definitie van competentie ontwikkelen en vaststellen. Vanuit deze bredere definitie kunnen we vervolgens bepalen welke meer specifieke competenties nodig zijn voor ouderschap. De meeste ouders – ikzelf inclusief – zijn waarschijnlijk in diverse opzichten incompetent: we beheren onze financiën slecht; we besteden te veel tijd aan ons werk; we houden de vriendschappen of activiteiten van onze kinderen niet goed in de gaten. Toch zijn we over het geheel genomen competent: we bieden onze kinderen veiligheid; geven ze een redelijk gezonde voeding; hebben een goede band met ze etc. Het lijkt me dat onze opvatting over meer *specifieke* competenties gebaseerd moet zijn op dergelijke algemene competenties.

Ten tweede zou er zelfs met een bredere definitie van competent ouderschap ook een pluralistische opvatting van ouderschap moeten zijn, waarbij rekening wordt gehouden met verschillende stijlen en voorkeuren. Denk aan het uitgebreide etnografische onderzoek van Shirley Brice Heath in haar klassieker *Ways with Words* (1983). In haar indrukwekkende publicatie over de verschillen in ouderschapsstijl tussen de middenklasse, blanke werkende armen en zwarte werkende armen krijgen we een uitgebreide beschrijving van de verschillende manieren waarop kinderen worden opgevoed, meestal in een liefdevolle omgeving. De nadruk bij het onderzoek van Heath ligt op communicatiestijl, interpersoonlijke interactie en taalontwikkeling. Wat haar baanbrekende etnografische onderzoek laat zien, is dat ouders uit de middenklasse waarschijnlijk de enige zijn die op grond van de meeste westerse beleidsdefinities als ‘goede ouders’ worden beschouwd. Hun gedrag komt immers het meest overeen met de onderwijscultuur en de achtergrond van beleidsmakers.

Dit brengt mij op mijn derde punt, namelijk dat definities van competenties – om maar niet te spreken van beleidsbeslissingen – democratisch moeten worden afgewogen. Natuurlijk hebben overheden redenen voor de bevordering van competent ouderschap, net als voor vele andere dingen, zoals openbare veiligheid, een goede gezondheid, onderwijs etc. Maar om te bereiken dat hun inmenging door een meerderheid van de deelnemers aan de samenleving als *legitiem* wordt beschouwd, moeten zij ervoor zorgen dat burgers bij de besluitvorming zo democratisch mogelijk worden vertegenwoordigd en dat zij met de maatregelen instemmen. Vooral omdat de zogenoemde daders kwetsbaar zijn voor de stigmatisering die voorafgaat aan en volgt op strafmaatregelen die worden opgelegd door de overheid. Aangezien er gerechtvaardigde zorgen zijn over de integriteit van het gezin, het gebruik van dwangmaatregelen, respect voor mensen en pluralisme in vrije en democratische samenlevingen, moeten er sterke argumenten zijn voor de inmenging in algemeen geaccepteerde vrijheden, waaronder vrijheden die met risico gepaard gaan. Inmenging moet worden gerechtvaardigd, omdat interventies in liberaal-democratische samenlevingen vaak uitgesproken schadelijk zijn, zelfs als ze paradoxaal genoeg bedoeld zijn om schade te *voorkomen*.

In ieder geval zou het naïef zijn om aan te nemen dat politieke besluitvormers *competent* zijn om deze oordelen te vellen zonder de inbreng van een grote verscheidenheid aan meningen van hun achterban. We weten allemaal dat incompetentie van overheidsfunctionarissen niet alleen leidt tot verkeerde inschattingen, maar ook de situatie van de mensen van wie het welzijn in het geding is, vaak verslechtert in plaats van verbetert. Bovendien is de overheid geen statisch verschijnsel, zoals we recentelijk hebben gezien bij de Nederlandse verkiezingen. De houding van het publiek varieert naar gelang de omstandigheden en de veronderstelde dreiging, er worden politici met verschillende opvattingen en uitgangspunten gekozen en het beleid kan volledig op zijn kop worden gezet.

Het ontbreekt mij nu aan de ruimte en tijd om verder in te gaan op deze ideeën, maar ik hoop te hebben aangetoond hoe met een filosofische denktrant problematische kwesties aan de orde worden gesteld. Op z'n minst hoop ik te hebben aangetoond hoe de filosofie vragen kan herformuleren of een nieuw soort vragen kan opwerpen voor empirisch pedagogisch en onderwijskundig onderzoek.

Dit lijkt me een passend moment om mijn toespraak af te ronden. Alle kritische opmerkingen die ik hier vandaag heb gemaakt, zijn constructief bedoeld, want de uitdagingen voor allen die bezig zijn met onderzoek en reflectie zijn zeer reëel. Niemand van ons is immuun voor verborgen aannames of de verleiding om ons onderzoek zodanig vorm te geven dat het voorspelbare resulta-

ten oplevert. Zoals ik heb aangevoerd, is kritische reflectie nodig voor alle onderzoeksterreinen, en filosofen hebben daarop zeker geen monopolie. Ik hoop slechts dat ik iets heb bijgedragen aan de discussie over de terminologie en opzet van onderzoek, over de wijze waarop mensen in onderzoek worden afgeschilderd, maar ook over de manier waarop onderzoek door anderen kan worden gebruikt of misbruikt ter ondersteuning van hun beleidsdoelstellingen.

Als intensief onderzoeksprogramma verricht Opvoeding- ondersteuning- en grondslagen onderzoek van zeer hoge kwaliteit naar verschillende gezinsconstructies, institutionele omgevingen, zoals scholen en kinderopvangcentra, en verschillende vormen van ondersteuning bij de opvoeding en opvang van kinderen. Als filosoof werk ik samen met uitstekende onderzoekers aan de Faculteit der Maatschappij- en Gedragwetenschappen en bevind ik mij in een zeer gunstige positie om vragen te onderzoeken die van groot belang zijn voor ouders, docenten, schooldirecteuren, zorgverleners, beleidsmakers en, niet in de laatste plaats, kinderen. Het is voor mij een grote eer dat ik mag samenwerken met zulke goede collega's met een zo grote betrokkenheid bij en interesse in de dingen waarover ik vandaag heb gesproken. Graag richt ik mij tot al mijn collega's bij GOOS en de afdeling POWL, maar ook bij het Kohnstamm Instituut, IMES en Geesteswetenschappen: ik verheug me op jaren van vruchtbare samenwerking en vriendschap.

Het College van Bestuur, het Bestuur van de Faculteit in het bijzonder de Decaan wil ik bedanken voor het in mij gestelde vertrouwen. Ik dank u allen hartelijk voor uw komst en het geduld waarmee u vandaag naar mij hebt geluisterd.

Ik heb gezegd.

Noten

1. Theorieën bestaan uit een samenhangend geheel van verklaringen die als leidraad dienen voor empirische waarnemingen en de analyse ervan om extrapolaties te kunnen maken naar specifieke gevallen. Goede theorieën hebben een belangrijke, zij het beperkte, functie. Ze pogen patronen en processen met elkaar in verband te brengen en te verklaren. Goede theorieën kunnen helpen bij het interpreteren en begrijpen van verschijnselen in verschillende contexten. Voor alle theorieën is generalisatie noodzakelijk en daarom zijn ze uiterst vatbaar voor fouten. Elke theorie kan te ruim worden toegepast, geen acht slaan op uitzonderingen of trachten meer te verklaren dan eigenlijk mogelijk is.
2. Beide begrippen verwijzen naar de bekende neiging van mensen die worden geïnterviewd om antwoorden te geven die de interviewer wil horen of waarvan men denkt dat ze goed overkomen.
3. Het verschijnsel dat mensen slechter presteren onder invloed van negatieve stereotypen over de groep waarmee zij zich identificeren.

Bibliografie

- Barrow, R. & Foreman-Peck, L, *What Use is Educational Research? A debate*, Impact Series: Philosophy of Education Society of Great Britain, 2005
- Best, J, *Stat-Spotting: a field guide to identifying dubious data*, University of California Press, Berkeley 2008
- Dwyer, J., 'Children's Rights', in: *A Companion to the Philosophy of Education*, R. Curren (red.), Blackwell, Oxford 2003, pp. 433-455
- Heath, S., *Ways with Words: language, life and work in communities and classrooms*, Cambridge University Press, Cambridge 1983
- Mill, J.S., *On Liberty*, Hackett, Indianapolis 1978 [oorspr. 1859]
- Wall, S, 'Self Ownership and Paternalism', in: *The Journal of Political Philosophy*, jrg. 17 (2009), nr. 4, pp. 399-417